

УДК 323.21(477)

І. О. Поліщук, доктор політичних наук, професор

ПОНЯТТЯ «НАЦІОНАЛЬНА МЕНТАЛЬНІСТЬ»

У статті розглядається процес формування та сутнісні аспекти поняття «національна ментальність». Автор наголошує, що виникнення феномену національної ментальності відбувається вже на початку етногенезу. У цей початковий період з'являється оригінальне ментальне ядро-основа, яке залишається з певними модифікаціями протягом усієї національної історії. Це обумовлено існуванням перманентних факторів, серед яких найбільшу вагу мають: біологічний, географічний та геополітичний фактори. Протягом усієї історії того чи іншого етносу від покоління до покоління передається певний психоповедінковий інваріант, що реалізується на спільній мовній, культурній та морально-етичній основі. На початку виникнення національного характеру особливо прикметну роль відіграє колективне етнічне підсвідоме, яке виникає із залишків спільних переживань етнічної групи як певні неусвідомлювані реакції на постійно відтворювані специфічні умови її існування (К. Юнг). Робиться висновок, що структура поняття «національна ментальність» (психічний склад нації-етносу) складається з трьох основних елементів: національного характеру, національної свідомості та етнічного підсвідомого.

Ключові слова: національна ментальність, політична культура, національний характер, етнос, концепція, етногенез, традиція.

Постановка проблеми. Людська спільнота представляє з себе неоднорідну уніфіковану масу, вона складається з окремих націй, народів, етнічних груп, які мають свою самобутність, що виявляється в усіх сферах суспільного життя. Етноси мають своє «обличчя», сформоване етногенезом, історією і культурою. Типовість і своєрідність етносу виявляється не тільки і не скільки в його антропології, а в політиці, праві та інших важливих галузях. Тому розробка теорії національної ментальності має наочну актуальність для розвитку вітчизняних політичної та юридичної наук.

Розробленість проблеми у науковій літературі. Різноманітні концептуальні інтерпретації проблеми національної ментальності у політологічному аспекті зустрічаємо у роботах визначних авторитетів вітчизняної політичної науки В. Бебика, С. Грабовського, В. Кизими, Н. Корнієнко, О. Кульчицького, О. Рудакевича, С. Тарана, Н. Хамітова, Д. Чижевського, В. Янова, В. Яреми та ін.

Мета статті полягає у тому, щоби розглянути процес формування та сутнісні аспекти поняття «національна ментальність» у політичному та політологічному контекстах.

Виклад основних положень. Національна ментальність формується під впливом багатьох різноманітних факторів, серед яких культурно-історичний, природно-кліматичний, геополітичний, соціологічний, політичний та ін. У свою чергу національна ментальність сама по собі виступає важливим чинником усталення суспільної свідомості та джерелом культурно-історичної, політичної динаміки тієї чи іншої нації. Початок формування національної ментальності відбувається вже на ранній стадії етногенезу. Саме у цей час виникає певне ментальне ядро-основа, яке зберігається протягом усієї історії етносу. Цьому сприяє відносна незмінність географічного, геополітичного, біологічного факторів. Але «рухливість» культурно-історичного, соціологічного і особливо політичного чинників спричиняє іноді суттєві модифікації, деформації ментальних настанов конкретного етносу. Проте, як зазначає В. Храмова, «через зв'язок часів зберігається певний психоповедінковий інваріант, що реалізується на спільній мовній, культурній та морально-етичній основі. Він дає змогу народові зберегти собітотожність у всіх історичних перипетіях, пронести через всі “малі Апокаліпсиси” історії етнічну самосвідомість як, мабуть, єдину обов'язкову ознаку етносу» [1, с. 8].

За умов первісного формування етнічної психіки особливу роль відіграє колективне етнічне підсвідоме. К. Юнг зазначав, що воно виникає із залишків та прослідків сумісних переживань етногрупи як певні неусвідомлювані реакції на постійно відтворювані специфічні умови її існування. Виражаються дані реакції у характерних, притаманних лише тому чи іншому етносові універсальних праобразів, праформах, що підсвідомо детермінують поведінку і мислення кожного його представника. К. Юнг називає їх «архетипами», які є суть типові, регулярно відтворювані способи розуміння. Архетипи уособлюють загальні образи, у котрих – традиції, символи, поведінка та доля багатьох генерацій етносу. Надіндивідуальні, надсвідомі явища – «архетипи» К. Юнга, «колективні уявлення» Е. Дюркгейма, засвоєні суб'єктом як членом національної (соціальної) групи типові щодо цієї спільноти взірці поведінки, вплив котрих ним не усвідомлюється і не контролюється.

Якщо згадати типологізацію поведінки М. Вебера, то це саме та «традиційна поведінка», що диктується звичками, звичаями, віруваннями, які стали другою натурою. Суб'єкт вчиняє за традицією, йому немає потреби ані ставити перед собою мету, ані визначати цінності, ані випробовувати емоційне збудження – він просто підкоряється вкоріненим у ньому за тривалу практику рефлексам. Американські антропологи Ф. Боас та Б. Малиновський, розглядаючи процес соціалізації індивідів через механізм інкультурації, підкреслюють, що автоматичне сприйняття культури індивідом відбувається саме на підсвідомому рівні. Це забезпечує перманентну стабільність та еволюційний характер розвитку соціуму, політичної системи.

Але питома вага такого компоненту національного менталітету, яким є національна свідомість, зростає у міру ускладнення й розвитку соціуму, диференціації соціально-політичних інституцій, утворених нацією. Національна свідомість обіймає сукупність соціально-політичних, економічних, філософських, релігійних та інших поглядів, які характеризують зміст, рівень й особливості духовного розвитку нації і віддзеркалює ставлення нації до різноманітних суспільних цінностей, а також процес її історичної еволюції, колишні досягнення і майбутні завдання. Історична пам'ять, звичайно, виступає обов'язковою підвалиною щодо формування національної свідомості [2, с. 171–202]. Причому спочатку, як перший етап, утворюється національна самосвідомість, що на відміну від узагальнених уявлень етнічної групи (національної свідомості) є індивідуалізованим поняттям, яке відбиває ступінь засвоєння певних чинників загальнонаціональної свідомості індивідами – представниками національної спільноти. Національна свідомість, як і будь-яка форма суспільної свідомості, репрезентує діалектичну єдність двох складових: повсякденної та ідейно-теоретичної свідомості нації.

Повсякденний рівень є результатом стихійного, емпіричного відображення дійсності у буденній свідомості широкого національного загалу, у той час як ідейно-теоретичний рівень є більш високим підсумком систематизації та узагальнення повсякденних уявлень, настроїв, потреб і вольових устремлінь маси. Повсякденна національна свідомість виступає як багаторівневий, інерційно-консервативний, суперечливий феномен, який разом з тим постійно змінюється й утворює історичний синтез біологічного та соціального досвіду багатьох поколінь. Складові частини внутрішньої структури повсякденної національної свідомості – повсякденні потреби, інтереси, система цінностей і настанов. На базі системи цінностей виникають стереотипні уявлення, норми, взірці поведінки, звичаї та традиції. До найбільш рухливих, динамічних елементів повсякденної національної свідомості належать передусім потреби, адже будь-які соціальні зміни породжують все нові й нові потреби, які відповідають суспільним трансформаціям. Динаміка перетворення потреб, як правило, віддзеркалюється у масових настроях.

Менш динамічними компонентами, що забезпечують стабільність та інерційність повсякденного рівня, є первісні, глибинні, емоційно забарвлені настанови й етнічні стереотипи. Але найбільш стабільними і консервативними чинниками повсякденної національної свідомості, які гарантують її сталість, виступають звичаї й традиції – нормативні вимоги до поведінки, що транслюються від генерації до генерації та базуються на найбільш глибинних настановах, системі цінностей колишніх поколінь, а також на історичній пам'яті етнічної групи. Відтворюючись на підсвідомому та свідомому рівнях, націо-

нальні звичаї та традиції виконують функцію регуляторів та стабілізаторів поведінки прийдешніх поколінь.

Ідейно-теоретичний рівень національної свідомості є кристалізоване, науково обґрунтоване, соціально-політично орієнтоване узагальнення окремих елементів повсякденної національної свідомості. Звичайно, ідейно-теоретичний рівень відповідає певним політичним засадам нації. Це ідеологія національно-етнічної групи, що вбирає у себе систему узагальнень та аналізу національної історії, теперішнього становища й сукупності цілей розвитку нації. Окрім того, ідейно-теоретичний рівень обіймає програму розвитку нації, а також норми, цінності та взірці поведінки, обов'язкові для кожного індивіда – лояльного представника національно-етнічної спільноти.

У центрі такої ідеологічної конструкції знаходиться провідна національна ідея, зміст якої залежить від щойно згаданих чинників. У залежності від національно-історичних трансформацій, колізій, успіхів або невдач зміст національної ідеї, а разом з нею й усієї ідейно-теоретичної національної свідомості може і повинен змінюватися. Конкретні історичні умови вимагають адекватної ідейно-теоретичної рефлексії з боку наукової, політичної еліти нації на ті чи інші макросоціальні інновації. Причому від того, наскільки адекватною та кваліфікованою буде ця ідейно-теоретична рефлексія, багато в чому залежатиме більш-менш успішний розвиток нації, її поступ, особливо за умов перехідних суспільств.

Національний характер є тією категорією, яка у багатьох дослідженнях, присвячених подібній до нашої проблематиці, фактично ототожнюється з поняттям національної ментальності. Це не випадково і навіть має деякі підстави. Головна із підстав односенсового використання названих категорій полягає у тому, що вони дійсно тотожні, але у певній мірі, адже національний характер є складовою частиною структури поняття «національний менталітет». Національний характер визначається як сукупність найбільш сталих, базових для певної етнічної спільноти особливостей сприймання навколишнього світу та форм реагування на нього. Категорія «національний характер» охоплює головним чином емоційно-почуттєвий рівень національної психіки та виражається у превалюючих у даній національно-етнічній спільноті емоціях, почуттях і настроях, а також у швидкості й інтенсивності реагування на ті чи інші події, тобто у національному темпераменті. Витоки сукупності психічних якостей, утворюючих національний характер, варто шукати як складовий інгредієнт первісного ментального ядра-основи, на стадії етногенезу. Елементи національного характеру виступають важливим способом стихійного, емпіричного, буденного відображення навколишньої дійсності у психіці представників однієї національно-етнічної спільноти, створюючи таким чином її первісну біологічно-психічну єдність.

Зберігаючись і в подальшому, первісні риси національного характеру підкоряються впливу соціально-політичних факторів, але на повсякденному рівні вони виявляються особливо відчутно знову ж таки у перехідні періоди розвитку суспільства. Відома вітчизняна дослідниця О. Донченко стверджує, що кризова поведінка етносу, незважаючи на зміну соціально-історичних обставин, кожного разу репродукується приблизно в аналогічних проявах через трансляцію від старих генерацій молодшим дистресових архетипів «у вигляді специфічних саме для цього суспільства норм реакцій на ті чи ті події, всталеного тла настрою й навіть певної зовнішності» [3, с. 47].

Підсумовуючи викладене вище, можемо констатувати, що національна ментальність структурується із таких взаємопов'язаних та перехрещуваних компонентів, як національний характер, національна свідомість та етнічне підсвідоме (несвідоме). Цю структуру можна відобразити у табл. 1.

Таблиця 1

Структура категорії «національна ментальність»

Національна ментальність (психічний склад нації-етносу)			
Національний характер	Національна свідомість		Етнічне підсвідоме
Сукупність найбільш сталих особливостей сприймання навколишнього світу та форм реагування на нього	Повсякденна Повсякденні потреби, інтереси – масові настрої	Ідейно-теоретична Національно-ідеологічна орієнтація	Психічні явища – наслідки досвіду філогенетичного розвитку етносу, які передаються у спадок
Емоції, почуття, швидкість та інтенсивність реагування на аналогічні події – національний темперамент	Система цінностей і настанов – стереотипні уявлення, норми, взірці поведінки, звичаї, традиції		Виявляються в архетипах – етнічних апріорних схемах поведінки, способах сприймання та реагування на події – стереотипна традиційна (за М. Вебером) поведінка

Як видно з табл. 1, поняття «національна ментальність» належить до числа глобальних психологічних універсалій, що охоплюють усі базові психічні процеси та характеристики індивіда – члена національної спільноти, нації в цілому.

Політологічна спрямованість дослідження, що пропонується, обумовлює розгляд та аналіз не просто національного менталітету українства самого по собі, а у зв'язку і з приводу українського державотворення в історичному часі й на сучасному етапі. Предметом дослідження виступає політичний аспект української ментальності, або політична ментальність українства. Може виникнути питання про доцільність застосування у даному випадку «не зовсім політологічного» поняття «менталітет» і, можливо, більшої прийнятності для такого плану розвідок категорії Г. Алмонда і С. Верби «політична культура». Тут варто згадати, що у своїй, згодом класичній, праці «Культура громадянина: Політичні установки і демократія в п'яти націях» (1963) відомі американські політологи визначають три рівні поняття «політична культура»: пізнавальна орієнтація – охоплює знання про політичну систему, її функціонування та діячів; емоціональна орієнтація – віддзеркалює почуття, що виникають по відношенню до політичної системи, її функцій та представників; оцінкова орієнтація – виявляє особисте, часто критичне ставлення до політичної системи, її діячів та їхніх функцій.

У своїй порівняльній студії Г. Алмонд і С. Верба, використовуючи методи анкетування, інтерв'ю тощо, дослідили типи політичного ставлення громадян до власних політичних систем у п'ятих країнах: США, Великій Британії, Німеччині, Італії та Мексиці – і провели відповідну типологізацію політичних культур окремих країн. Для нас важливо зазначити, що порівняння здійснюється саме за національною (у широкому розумінні) ознакою, що вказує на початкову близькість запровадженої категорії «політична культура» і поняття «національно-політична ментальність», адже фактично предметом аналізу та співставлення Г. Алмонда і С. Верби є політична культура американської, англійської, німецької, італійської й мексиканської націй. Ця обставина певним чином визначає наочну тотожність дефініцій і структур даних категорій, адже обидві вони описують психічні властивості індивідів – членів національно-політичної спільноти. Слід погодитися з О. Рудакевичем, коли він слушно зауважує, що «політична культура виступає складним системним утворенням, в якому функціонують світоглядні, нормативно-ціннісні, практично-поведінкові та інституційні компоненти, котрі певною мірою близькі за змістом до ментальних настанов нації, є їх конкретним втіленням і проявом у політичному житті суспільства» [4, с. 27]. Разом з тим звертає на себе увагу і той момент, що національна ментальність є більш широким та об'ємним поняттям, аніж політична культура, через те, що охоплює й підсвідомий, глибинно-психічний рівень, відбиває увесь комплекс психічних процесів представників певної нації, у той час як політична культура зосереджується на вияві передусім свідомого й емоційного чинників [5, с. 551–553], що їм відповідають у структурі національного менталітету «національна свідомість»

та «національний характер». На мою думку, національна ментальність є за своїм змістом формуючою основою політичної культури, котра, у свою чергу, виступає певним відтворенням національного менталітету у політичній сфері функціонування соціуму. У зв'язку з цим найбільш точним поняттям, що віддзеркалює запропонований предмет дослідження, є категорія, впроваджена С. Грабовським, С. Ставроянї та Л. Шклярюм, – «національно-політичний менталітет українців» [6, с. 123].

У кінцевому підсумку найкращим відображенням національно-політичної ментальності є національна держава, її конкретні інституції – база політичної системи нації, державний устрій, форма правління, сутнісні ознаки політичного режиму, політичні традиції, превалююча у даній нації ідеологія, а також типові повсякденні стереотипні уявлення та настанови; розповсюджені серед представників конкретної нації взірці політичної поведінки, підсвідома рефлексія різних генерацій нації на аналогічні події, колізії, характерні почуття та емоції щодо власних державних чинників та ін. З другого боку, треба сказати й про те, що вплив державних інституцій на національно-політичний менталітет має обопільний характер, тобто як менталітет впливає на національну політичну систему, так і остання впливає на менталітет. Роль політичної системи у формуванні менталітету того чи іншого народу дуже велика, адже у залежності від її типу представник нації включається у певні соціальні стосунки, що знаходить свій відбиток на його свідомості. Важливим моментом у цьому контексті є наявність або відсутність фактору суверенітету нації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Храмова В. До проблеми української ментальності: Замість передмови / В. Храмова // Українська душа : зб. наук. пр. / відп. ред. В. Храмова. – К. : МП «Фенікс», 1992. – С. 3–35.
2. Правова і політична культура українського соціуму за умов модернізації політико-правового життя : монографія / О. О. Безрук, Л. М. Герасіна, І. В. Головка та ін. ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2016. – 560 с.
3. Донченко О. Концепція соціетальної психіки суспільства. Стаття друга: Соціетальні стани і процеси / О. Донченко // Філософ. і соціол. думка. – 1994. – № 3–4. – С. 36–73.
4. Рудакевич О. Ментальність і політична культура української нації / О. Рудакевич // Розбудова держави. – 1995. – № 10. – С. 26–30.
5. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: [Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.] ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2015. – 816 с.
6. Грабовський С. Світло і тіні Переяславської ради / С. Грабовський, С. Ставроянї, Л. Шкляр // Генеза. – 1994. – № 1. – С. 114–127.

ПОНЯТИЕ «НАЦИОНАЛЬНАЯ МЕНТАЛЬНОСТЬ»

Полищук И. А.

В статье рассматривается процесс формирования и сущностные аспекты понятия «национальная ментальность». Автор подчеркивает, что возникновение феномена национальной ментальности происходит уже в начале этногенезиса. В этот начальный период появляется оригинальное ментальное ядро-основа, которое остается с определенными модификациями в течение всей национальной истории. Это обусловлено существованием перманентных факторов, среди которых наибольший вес имеют: биологический, географический и геополитический факторы. На протяжении всей истории того или иного этноса от поколения к поколению передается определенный психоповеденческий инвариант, который реализуется на совместной языковой, культурной и морально-этической основе. В начале возникновения национального характера особенно заметную роль играет коллективное этническое бессознательное, которое возникает из остатков совместных переживаний этнической группы как определенные неосознаваемые реакции на постоянно воспроизводимые специфические условия ее существования (К. Юнг). Делается вывод, что структура понятия «национальная ментальность» (психический склад нации-этноса) состоит из трех основных элементов: национального характера, национального сознания и этнического бессознательного.

Ключевые слова: национальная ментальность, политическая культура, национальный характер, этнос, концепция, этногенезис, традиция.

THE TERM «NATIONAL MENTALITY»

Polischuk I. O.

The process of formation and the essential aspects of the concept of «national mentality». The author notes that the emergence of the phenomenon of national mentality is early ethnogenesis. During this initial period there is an original mental-core base, which remains with certain modifications throughout the nation's history. This is due to the existence of permanent factors, among which the most important are: biological, geographical and geopolitical factors. Throughout the history of a particular ethnic group, from generation to generation is passed certain invariant psychobehavioral implemented on a common language, cultural, moral and ethical basis. At the beginning of the emergence of national character is particularly noteworthy role played by ethnic collective unconscious that arises from the remnants of shared experiences as certain ethnic groups unconscious reaction to constantly reproducible specific conditions of its existence (K. Jung). The category of «national character» covers mainly emotional and sensual level of the national psyche and reflected in prevailing in a given ethnic community emotions, feelings and moods, as well as the speed and intensity of the response to certain events, the national temperament. The origins of the aggregate mental qualities, creating national

character should look as part of the original ingredient mental nucleus lever on stage ethnogenesis. Elements of national character is an important way to natural, empirical, everyday reflection of reality in the psyche of members of a national-ethnic community, thus creating its original bio-psychic unity. Ultimately, the best reflection of national political mentality is the national state of specific institutions – the base of the political system of the nation, government, government, essential features of the political regime, political traditions prevailing in this national ideology, as well as typical everyday stereotypes and tips; distributed among specific national models of political behavior, subconscious reflection of different generations nation for similar events, collisions, typical feelings and emotions about their own state factors. It is concluded that the structure of the concept of «national mentality» (mental-ethnic composition of the nation) consists of three main elements: national character, national identity and ethnic unconscious.

Key words: national mentality, political culture, national character, ethnicity, concept, descent, tradition.

